

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
Cilt 7, Sayı 15 (Nisan 2018), s. 1-22.
DOI: 10.25068/dedekorkut157
ISSN: 2147-5490, Samsun- Türkiye



Özgün Makale/ Original Article

Geliş Tarihi: 08. 02. 2018
Kabul Tarihi: 05. 03. 2018

Türk Runik Harfli Uygur Yazıtlarının İçeriği ve Üzerindeki Çalışmalar

The Content and Studies on Uyghur Inscriptions with Turkish Runic Letters

Erhan AYDIN*

Öz

I. ve II. Türk kağanlıklarından sonra İç Asya bozkırlarında egemenliği eline geçiren Uygurlar da Kök Türkler gibi kendinden sonra gelen nesillere hitaben yazıtlar bırakmıştır. Uygurlardan kalan yazıtların hangileri olduğu konusu karışıktır. Genel kanaat, Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun ile son yıllarda bulunan Xi'an (Karı Çor) yazıtı olduğu yönündedir. İlk dört yazıt Uygur Kağanlığı döneminin kağanlarınca yazdırılıp diktirilmiştir. Xi'an yazıtı ise Tang dönemi hükümdarınca yazdırılmış iki dilli bir mezar taşıdır. Makale, Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey, Xi'an (Karı Çor), Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul yazıtları ekseninde hazırlanmıştır. Bu yazıtlardan Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey ve Xi'an (Karı Çor) yazıtlarını kesin; geri kalanları ise şüpheli olarak değerlendirmek istiyoruz. Şüpheli olarak değerlendirilen yazıtların Uygurlara ait olduğu konusunda, yazıtta bulunan damgalar etkili olmuştur. Makalede, Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey, Xi'an (Karı Çor), Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul yazıtlarında anlatılan olaylara değinilmiş ve bu yazıtlar üzerinde yapılmış çalışmalar derlenmiştir.

Anahtar sözcükler: Uygur Yazıtları, Uygur Kağanlığı, Bibliyografya, Uygur, Eski Türkçe.

Abstract

Uyghurs who ruled the steppes of the Inner Asia after the 1st and 2nd Turkish Khanates also left inscriptions for the subsequent generations similar to Köktürks. Which inscriptions were authored by Uyghurs is ambiguous. The general opinion is that Tes, Tariat, Şine Usu, and I. Karabalgasun and recently discovered Xi'an (Karı Çor) were inscribed by Uyghurs. The first four inscriptions were ordered and erected by the khans of the Uyghur Khanate period. The Xi'an inscription is a bilingual epitaph ordered during in the reign of the Tang dynasty. The present article was authored based on the Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey, Xi'an (Karı Çor), Suci, 2. Karabalgasun, Arhanan and Gurvaljin-uul inscriptions. Among these inscriptions, we would like to consider the Tes, Tariat, Şine Usu, 1.

*Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Malatya-Türkiye. El-mek: ayerhan@gmail.com

Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey and Xi'an (Karı Çor) as certain and the rest as doubtful. The signs found in the inscriptions were effective on the consideration of the inscriptions that were considered doubtful for their authorship. The present article scrutinized the events narrated in Tes, Tariat, Şine Usu, 1. Karabalgasun, Hoyto Tamır, Sevrey, Xi'an (Karı Çor), Suci, 2. Karabalgasun, Arhanan and Gurvaljin-uul inscriptions and compiled the studies on these inscriptions.

Keywords: Uyghur inscriptions, Uyghur Khanate, bibliography, Uyghur, the old Turkic..

Giriş

Türk runik harfli eski Türk yazıtlarında, Uygur adı 11 kez tanıklanmıştır. Bunlardan ŞU K 3'te *on uygur*; BK D 37; Tes B 4, K 1, 5, D 1, G 4, Ta K 2, Suci 1, İyme I (E 73), 7'de ise *uygur* biçiminde tanıklanmıştır. En eski tarihli kayıt olarak önerilebilecek BK D 37'deki satır şöyledir: [*anta süñü*]ş¹düm süsin sançdım içikigme içikdi bodun bolı ölügme ölti seleñe kudu yorıpan karagan kısılta ewin barkın² anta buzdum <...> y²ıška ağıdı uygur eltewer yüzçe erin il[gerü tezip bardı] <...> “orada savaştım. Askerlerini mızrakladım. Tâbi olanlar tâbi oldu, halk oldu. Ölenler öldü. Selenge Irmağı (boyunca) aşağı doğru ilerleyip Karagan Geçidi'nde evini barkını orada yıktım <...> (ormanlı) dağlarına tırmandı. Uygur elteveri yüz kadar adamıyla doğuya doğru kaçıp gitti. <...>” (Aydın 2017a: 94).

Yenisey yazıtlarında, yalnızca İyme I (E 73) yazıtının 7. satırındaki Uygur adının geçtiği satır şöyledir: *teñr<i> elimke er erdemim üçün uygur kanda berü kel[tim]* “Kutlu yurduma, erkeklik kahramanlığım için Uygur kağanından geri geldim.” (Aydın 2015: 142). Yazıt, Uygur Kağanlığı döneminde Uygurlara gönderilen bir elçiye ait olmalıdır. Uygur Kağanlığı'nın 745-840 yılları arasında, bugünkü Moğolistan coğrafyasına egemen olduğu göz önüne alındığında, yazıtın 840'tan önce dikilmiş olabileceği öne sürülebilir.

II. Türk Kağanlığı'nın yönetimi sırasında Uygurlar tarafından dikilmiş yazıtlar hakkında açık bilgimiz olmamakla birlikte, Uygur Kağanlığı döneminden kalan yazıtlar hakkında bilgimiz bulunmaktadır. Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun yazıtları Uygur Kağanlığı'nın kağanlık yazıtları olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu 4 yazıt, dönemin kağanları tarafından yazdırılıp diktirilmiştir.

Uygurlardan kalan yazıtların hangileri olduğu konusu karışıktır. Örneğin, O. F. Sertkaya; Tes, Tariat, Şine Usu, Hoyto-Tamır ve Karabalgasun yazıtlarını Türk runik harfli Uygur yazıtlarından sayar (1992: 332-333). Á. Berta; Tes, Tariat ve Şine Usu dışında Suci yazıtını da Uygur yazıtları içerisinde değerlendirir (2004: 317). A. B. Ercilasun ise Taryat, Tes, Şine Usu, Somon-Sevrey, Suci, Karabalgasun bitigleri, Ar Hanin, Gürbelcin, Somon-Tes, Mutrın Temdeg yazıtlarını Uygur dönemi yazıtları olarak değerlendirir (2006: 134-135). C. Alyılmaz; Tes, Taryat, Şine Usu, Karabalgasun I, II, III, Mutrın Temdeg yazıtlarının Uygur dönemi yazıtlarından olduğunu düşünür (Mert 2009: 98). Alyılmaz ayrıca, Gürbelcin (Gurvaljin-Uul) yazıtındaki iki damganın Uygur damgalarından olmasından hareket ederek bu yazıtı da Uygur yazıtları arasında sayar (2005: 74-75). O. Mert ise, Tes, Taryat ve Şine Usu'dan başka I, II ve III. Karabalgasun, Mutrın Temdeg yazıtlarını Uygur yazıtları arasında gösterir (2009: 99-105).

Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun yazıtlarının dışında sayılanların Uygur dönemi yazıtları olarak değerlendirilmesinin temel gerekçesi, Uygurlara ait olduğu yönünde genel kanaat bulunan damgalardır. II. Türk Kağanlığı döneminde Uygurların elinden çıkmış yazıtlar ile Uygur Kağanlığı döneminde veya Uygurlar tarafından yazılıp dikilmiş veya tesis edilmiş yazıtlar bizce şunlardır: Tes (Mo 11), Tariat (Mo 12-13), Şine Usu (Mo 14), I. Karabalgasun (Mo 16), II. Karabalgasun (Mo 17), Suci (Mo 15), Hoyto-Tamır (Mo 25-45), Sevrey (Mo 18), Gurvaljin-Uul (Mo 64), Arhanan (Mo 22), Xi'an (Karı



Çor). Bunlardan Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey ve Xi'an (Karı Çor) yazıtlarını kesin; Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-Uul yazıtlarını ise şüpheli olarak değerlendiriyoruz. Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun yazıtları, Uygur Kağanlığı döneminde kağanlarca yazdırılıp dikilmiştir. Xi'an (Karı Çor) yazıtı ise, Çin'deki Tang dönemi hükümdarınca yazdırılmış olup Tang dönemi Çincesi ve eski Türkçe iki dilli mezar taşıdır. Geri kalanlar ise yönetimdeki beyler veya halk tarafından yazılmış ve dikilmiş olmalıdır. Kağanlık yazıtları dışındakilerin tespitinde, yazıtta bulunan damgalar önemli rol oynamıştır.

Aşağıdaki bölümlerde, sözü edilen yazıtların içeriğinden söz edilecek olup yazıttaki satır sırasından hareket edilerek yazıtlarda satır satır neler anlatıldığı ortaya konmaya çalışılacaktır. Her yazıtın altında, o yazıtla ilgili bibliyografya bulunmaktadır. Tarih sırası ile verilen bu bibliyografyada bulunan çalışmalar, o yazıtla ilgili yayınları göstermektedir. Bu sayede, o yazıtla ilgili yapılan neşir çalışmaları bir araya toplanmış olmaktadır. Makalenin sonunda yer alan kaynakçada ise, makalede yararlanılan kaynaklar bulunmaktadır.

1. Uygurlardan Kalan Yazıtların İçeriği ve Üzerindeki Çalışmalar

1.1. Tes (Mo 11) Yazıtı

B. Ya. Vladimirtsov, 1915 yılında kuzeybatı Moğolistan'a yaptığı bir gezi esnasında Tes Irmağı vadisinde bir yazıt bulur, yazıtın metnini kopya ederek yayımlamayı planlar ancak bu plan gerçekleşmez (Klyaştorıy 1986: 151). Yazıt, daha sonra, 1976 yılında S. G. Klyaştorıy ve S. Karcavbay tarafından Moğolistan'ın Hovsgöl Aymag'ında, Tes Irmağı'nın yukarı bölümlerinde toprağa gömülü hâlde bulunmuştur. Yazıtın batı yüzünde 6, kuzey yüzünde 5, doğu yüzünde 6 ve güney yüzünde 5 olmak üzere toplam 22 satır bulunmaktadır. Satırların baştan ortaya kadar olan bölümü tahrip olduğu için yazıtın okunabilen yerleri, satırların son bölümüdür. Yazıtta, Tariat ve Şine Usu'dakine benzer bir damga vardır. Yazıt bugün, Moğolistan Arkeoloji Müzesindedir.

A. Róna-Tas, Şine Usu yazıtının doğu yüzünün 7-10. satırlarında sözü edilen iki yazıttan birincisinin Tes, ikincisinin ise Tariat yazıtı olduğunu belirtir. Ona göre Uygurların ilk yerleşme yeri Tes Irmağı'nın kaynağıdır. Dolayısıyla, Uygur Kağanlığı'nın ilk yazıtı da, bu ırmak civarına dikilen Tes yazıtı olmalıdır ve bu da kaplan yılı yani 750 olarak tarihlendirilebilir (1986: 55-56). Doerfer, yazıtın 761-762 yılında, ideal olarak 762 yılında dikildiğini öne sürer (1993: 74). Sertkaya ise yazıtı 750 olarak tarihlendirir ve yazıtta anlatılanların, özellikle 741-753 yılları arasına ışık tuttuğunu belirtir (1992: 327-328), (2003: 28). Yazıtın güney yüzünün 2. satırında *[te]zig kasar kur<ı>g kontı çıt tikdi örgin yaratdı yayladı* "Tes (Irmağı'nın) (kaynağına?), Kasar'ın batısına yerleşti. Çit dikti, tahtını kurdurdu, yazı (orada) geçirdi." cümlesinden hareket eden Sertkaya, yazıtın burada yazıldığını düşünür. Ona göre sözü edilen yazıt, Tes yazıtı olmalıdır (2003: 28-29). Ancak bu satırda herhangi bir tarih kaydı bulunmamaktadır.

Yazıtın kuzey yüzünün 2. satırında Uygurların 300 yıl yurt tuttıkları, D 1'de Tenride Bolmuş El Etmış Uygur Kagan'ın tahta oturduğu anlatılır. D 2'de sahte kağandan bahsi geçer. D 3'te yurdu düzenledikten sonra yabgunun öldüğünden söz edilmiş, D 4'te Tenride Bolmuş El Etmış Bilge Kagan yani Moyan Çor'un (Çin. Moyan chuai 磨延曦) tahta çıktığı anlatılmıştır. D 5'te kağanın bilge kimse olduğu ve doğudaki halkların tâbi olduğundan söz edilmiştir. D 6'da adı geçen Yollug Kagan ile kimin anlatılmak istendiği belli değildir. G 1'de Köl Beg Bilge Kagan adı geçmektedir. G 2'de Tes Irmağı civarında Kasar'ın batısında yurt tuttıkları, çit vurdurdukları, taht kurdukları ve yaz vaktini



geçirdikleri kayıtlıdır. G 3'teki cümleden, yazıtı yazdıran ve damgayı işleyen kişinin Elser adlı bir kimse olduğu anlaşılmaktadır.

Tes yazıtı, ilk kez M. Şinehüü (1977), ardından S. Karcavbay (1978) tarafından yayımlanır. Yazıtın bir diğer yayımı ise S. G. Klyaştorıny'a aittir (1984). Yazıtla ilgili neşir çalışması olmasa da çok önemli okuma ve anlamlandırmalarda bulunan T. Tekin'in adını da anmak gerekir. Aynı dergide hem Türkçe hem de İngilizce olarak yayımlanan Tekin'in makalesi, Ü. Çelik Türkçeye tarafından çevrilmiştir (Tekin 1989). Yazıtla ilgili diğer neşir çalışmaları, tarih sırası ile şöyledir:

Şinehüü, M. (1977). Tesyin ertniy türeg biçeesiyg dahin nyagtalsan ni. *Studia Arheologica*, 7/9, 113-120.

Karjaubay, S. (1978). Tesiin gerelt höşöö. *Studia Linguae et Litterarum Instituti Lingue et Litterarum Academiae Mongolicae*, 13, 117-124.

— — (1980). Tesiin gerelt höşöö. *Hel Zohiol Sudlal*, 13/15, 117-124.

Klyaştorıny, S. G. (1983). Tesinskaya stela. *ST*, 1983/6, 76-90.

— — (1984). The Tes Inscription of the Böğü Qaghan. *AOH*, 39/1, 137-156. Uygurcaya çev.: P. Jilan, Xinjiang Üniversitesi İlmîy Jörnili, 1/21, 1985, 63-85. Uygurcadan Türkçeye: Tes Abidesi. Türkçeye çev.: F. S. Bozkurt, *TKA*, 24/2, 1986, 151-172.

Tekin, T. (1989). Nine Notes on the Tes Inscription. *Erdem*, 5/14, 379-388. Türkçesi: Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not. Türkçeye çev.: Ü. Çelik, *Erdem*, 5/14, 389-398.

Yang F. (1994). Gudai Tujuewen *taisibei* yishi. *Yuyan yu Fanyi*, 1994/4, 22-28.

Ōsawa, T. (1999). Tes Inscription. *Provisional*, 158-167.

Karjaubay, S. (2001). Novaya rassifrovka Tesinskaya stela. *Altaistika Jene Turkologiyadağı Keşendi Zerttevdin Özekti Meseleleri Halkaralık Kongress Materialdarı*. Kökşetay, 2009, 35-45.

Berta, Á. (2004). *Szavaimat Jól Halljátok...* A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása. Szeged: Jate, 228-240.

Bazılhan, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Turki Derektmeleri II, Köne Türk Bitiktastarı Men Eskertkişeri* (Orhon, Yenisey, Talas). Almatı: Dayk. 146-148.

Şirin User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen. 472-473.

Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara: Belen. 107-137.

Aydın, E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen. 30-37.

Ölmez, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu, 268-273.

Karjaubay, S. (2012). *Orhon Muraları*. Almatı. 153-165.

Ariz, E. - E. Aydın (2014). *Qedimki Türk Yezidiki Taş Pütükler*. Ürümçi: Xinjiang Helq Neşriyatı. 212-221.

Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 33-37.

1.2. Tariat (Taryat/Terh) (Mo 12) Yazıtı



Dört parça olan yazıtın ilk parçası Ts. Dorjsuren tarafından, Moğolistan'ın Arkhangay Aymag'ının Tariat bölgesinde, Hangay Dağları'nın kuzeybatı bölümünde, Terh Irmağı vadisinde bulunmuştur. 1969 yılında, Kh. Luvsanbaldan ile M. Şinehüü ve B. Bazılhan ile S. G. Klyaştorny'dan oluşan Moğol-Sovyet bilim heyeti, ilk parçanın bulunduğu yerde kazı yapmış ve yazıtta ait taş kaplumbağayı ortaya çıkarmıştır. 1970 yılında aynı yerde kazılara devam eden N. Ser-Odjav ve V. V. Volkov, yazıtın diğer iki parçasını da toprak altından çıkarmıştır (Klyaştorny 1982: 335-336); (Tekin 1983: 795). Üç parça yazıt ve kaplumbağa altlık Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'a taşınmış olup bugün Moğolistan Arkeoloji Müzesinde koruma altındadır.

Yazıtın dört yüzü de Türk runik harfli metinlerle kaplı olup doğu ve batı yüzünde 9, güney ve kuzey yüzlerinde 6, kaplumbağa altlıktaki satırla birlikte toplam 31 satır bulunmaktadır.

Yazıt, Tekin'e göre 753 yılında, Tenride Bolmuş El Etmiş Bilge Kagan yani Moyan Çor Kağan adına dikilmiştir. Tariat yazıtında bulunan damga ile Şine Usu ve Xi'an (Karı Çor) yazıtlarındaki damga aynıdır. Ayrıca Tariat yazıtının doğu yüzünün 6, 7, 8 ve 9 satırları ile Şine Usu yazıtının kuzey yüzünün 6, 8, 9 ve 10. satırlarında anlatılan olayların birbirine benzemesi, her iki yazıtın da aynı kağan tarafından yazdırılıp diktirilmiş olduğuna işaret eder. Yazıtın 741-753 yılları arasındaki döneme ışık tuttuğunu söylemek mümkündür (Sertkaya 2003: 29). Klyaştorny'a göre 753-756 arasında dikilmiş olan bu yazıt Uygurların ilk yazıtıdır (1996: 121-122).

Tariat yazıtının doğu yüzünün ilk satırında Yollug Kağan ve Bumın Kağan adlarından söz edilir ve üç kağanın 200 yıl hüküm sürdüğü anlatılır. Ancak Yollug Kağan ve Bumın Kağan'dan başka üçüncü kağanın adı, ne yazık ki okunamamaktadır. 200 yıllık süreden, Kök Türklerin, aşağı yukarı 200 yıl süren egemenlikleri kastedilmiş olmalıdır. D 3'te Uygurların atalarının 80 yıl hüküm sürdüklerinden, yurtlarının Ötüken ile Tegres arasında, Orhon Irmağı civarında olduğundan, D 4'te ise 70 yıllık bir egemenlikten söz edilmiştir. D 5'teki cümlelerden Moyan Çor'un doğum tarihi elde edilebilmektedir. Şöyle ki; yılan yılında (741) Türk yurdunu karıştırdığından bahseden kağanın, bu sırada 28 yaşında olduğu belirtilmiştir. Bu durumda kağanın doğum yılı 713 veya 714 yılı olmalıdır. D 6'da son Kök Türk kağanlarından Ozmuş (Çin. Wusumishi 烏蘇米施) ile mücadelelerden, D 8'de Türk kağanını ele geçirdikleri ve onu tâbi ettiklerinden söz edilmiştir. D 7 ve 8'de Ozmuş Kağan'ın ele geçirildiğinden bahsedilirken D 9'da *ozmuş tegin kan boltı* cümlesi ile yeniden karşılaşılmaktadır. Herhâlde yazıtın anlatıcısı ve yazıcısı burada kronolojik bir hata yapmış olmalıdır. G 1'de 744 yılında Kök Türklerin üzerlerine yürüdükleri, hanını orada ele geçirdikleri, G 2'de ise tavuk yılında (745) savaştıkları kayıtlıdır. G 3'te İgdir ve Bölök ile mücadelelerden söz edilir. Bu kişilerden birinin Basmılların, diğerinin ise Karlukların lideri olduğu düşünülebilir. Yine bu satırda Üç Karlukların, On Oklara sığındıkları belirtilir. G 4'te anlatılanlara göre 747 yılında dokuz komutan, beş general ve halk önünde Moyan Çor'un babasına arz edilmiş. Moyan Çor'un babasının, bir kişiyi yabgu atadığı belirtilmiştir. Bu yabgu Şine Usu'da adı geçen ve yabgu olarak atandığı bildirilen Tay Bilge Totok olmalıdır. Bu satırdan edinilen bilgiye göre halk şöyle demiştir: "Sen varken halk güçlü imiş, sensizken halkın gücü, kara su gibi imiş". Ardından kağan olarak atanmış. Bu olay şöyle cereyan etmiş olmalıdır: Moyan Çor'un babası Köl Bilge Kağan, Tay Bilge Totok'u yabgu olarak atayınca 748 yılında halk, Moyan Çor'un kağan olmasını istemiş ve onu kağan ilan etmiştir. Bu olayın ardından kağan, Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kagan, hatunu ise El Bilge Katun unvanını almış, otağını, Ötüken'in ortasında yer alan As Öngüz Baş ve Kan Idok Baş dağlarının batısında kurmuştur.



B 1'de Moyan Çor'un kağan olarak atanmasından sonra otağın, Ötüken'in batı ucunda Tes Irmağı'nın kaynağında kurulduğu ve 750 yılı ile 753 yılları arasında iki yıl burada kaldıkları, ejderha yılında (752) Ötüken ortasında yer alan As Öngüz Baş ile Kan Idok Baş dağlarının batısında yayladıkları kayıtlıdır. On bin günlük yazıtın ve damgaların burada taşla işlendiği belirtilmiştir. Burada sözü edilen yazıt, Tariat olmalıdır. Bu durumda yazıtın dikiliş tarihi 752-753 yılları arasındadır. B 3 ve B 4'te boyların kağana itaat ettiği, otlak ve tarlalarının Selenge Irmağını besleyen sekiz ırmak çevresinde olduğu belirtilmiş ise de burada altı yer adı sayılmıştır. B 5'te yaylağının Ötüken'in kuzeybatısında yer alan Tes Irmağı'nın kaynağı civarında, doğusunda Hanuy ve Hünüy ırmaklarının bulunduğu, iç otağının Ötüken'in kuzey bölümlerinde olduğu, güneyde Altay, batıda Kögmen (Tannu-Ola), doğusunda ise Költi Dağları'nın bulunduğu anlatılır. B 6'da Tenride Bolmuş El Etmış Bilge Kagan'a bağlı boyların sayısının 60 olduğu belirtilmiş ve komutanlar sırayla, askerî düzene göre sayılmıştır. B 6, 7, 8 ve 9. satırlarda sayılan komutanlar, daha çok bağlı boylara mensup kişilerdir. Kuzey yüzüne kadar olan dört satırda bir övünmeden söz edilebilir. Belki de kağan, kendine bağlı boyların adlarını, kendi yazıtında anarak bir iyi niyet gösterisi yapmak istemiş ve boyların, kendine bağlılıklarını sürdürmesini hedeflemiştir.

K 1 ve 2'de kağanın ordu düzeni hakkında bilgi edinmek mümkündür. Kağanın süvari birliği Dokuz Tatarlar, Azlar ve Tongralardan oluşuyordu. Ayrıca bu yazıtın 300 muhafız asker tarafından ayağa kaldırıldığı ve dikildiği de belirtilmiştir. K 3'te idari taksimat yapıp bir vasiyetnameyi andıran cümlelerle karşılaşılmaktadır. K 3'te yabguya bağlı boylar, K 4'te ise şada bağlı boylar sayılmıştır. K 5, yazıtın en problemlidir. Bu satır çok farklı anlaşılmıştır. Yazıtın yapım ve yazma işini Bilge Kutlug Tarkan Senjün adlı bir kişi üstlenmiştir. Bu satırda geçen *lum?* veya bir sonraki sözcükle beraber *alumçısı* okunagelen sözcüğün yazımında hata yapılmış olmalıdır. Ancak yazıt üzerinde çalışanlarca, bu iki problemlidir. *alumçısı* 'tahsildar' biçiminde okunmuş ve anlamlandırılmıştır. *lum* veya *alum* okunan yerde, örneğin, *kanım* gibi bir sözcük yazılmış olduğu var sayıldığında, sonraki sözcüğü de *eçisi* 'amcası' okumak ve her iki sözcüğü 'hanımın amca(lar)ı' biçiminde anlamlandırmak mümkün olabilir. Hanın amcaları olan Kutlug Bilge Senjün ve Kutlug Tarkan Senjün adlarındaki bu iki anlatıcı, yazıttaki bütün adları, boyları, olan biteni anlatmış olmalıdır. Yine bu satırda *yur* okunagelen ve daha çok *yurç* 'kayınbirader' ile ilişkilendiren sözcük, *ayur* okunduğunda 'anlatıcı' gibi bir anlama ulaşmak mümkün olmaktadır.

K 6'da Bayırku ve Tarduşlarla ilgili işlerden Bilge Tarkan Kutlug Yagma, Çinli ve Soğdlularla ilgili işlerden de Bilge Senjün Uzal Öñ Erkin adlı kimselerin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Kaplumbağa altlık üzerindeki satırda ise kaplumbağayı yapan kişinin adının Böke Tutum olduğu belirtilmiştir.

Yazıt üzerinde yapılan ilk çalışma M. Şinehüü'ye aittir (1975). Yazıtın ikinci yayımı S. G. Klyaştorny tarafından yapılmıştır. Klyaştorny önce hazırlık yayımı olarak yayımlamış (1980), ardından yeni yayımını yapmıştır (1982). Yazıt üzerindeki önemli çalışmalardan birisi T. Tekin'e aittir. Tekin, yazıtı hem Türkçe hem de İngilizce olarak yayımlamıştır (1982, 1983). Yazıtla ilgili neşir çalışmaları, tarih sırası ile şu şekilde sıralanabilir:

Şinehüü, M. (1974). Pamyatnik runieçskoypis'mennosti iz Tariata. *Rol' kočevno narodov i Tsvivilizatsii Tsentral'noy Azii*, 327-331.

— (1975). Tariatın Orhon biçgiyn şine dursgal. *Studia Archaeologica*, VI/1.

Klyaştorny, S. G. (1980). Terhinskaya nadpis'. *ST*, 1980/3, 83-95.



- – (1982). The Terkhin Inscription. AOH, 36/1-3, 335-366. Uygurcası: Terhin Menggü Teşi (Deslepki Tetkikat). Uygurcaya çev.: I. Şehidi - P. Jilan, Xinjiang İjtimaiy Penler Tetkikati, 1982/3.
- Tekin, T. (1982). The Terkhin Inscription. AOH, 37/1-3, 43-86.
- – (1983). Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. Belleten, 46/184, 795-838.
- Katayama, A. (1999). Tariat Inscription. *Provisional*, 168-176.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Sanat Kitabevi, 226-227.
- Berta, Á. (2004). *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*. Szeged: Jate, 241-266.
- Bazılhan, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Turki Derektmeleri II, Köne Türük Bitiktastarı Men Eskertkişteri* (Orhon, Yenisey, Talas). Almatı: Dayk. 139-145.
- Şirin User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen, 479-481.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara: Belen, 139-194.
- Aydın, E. (2011): *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen, 38-58.
- Karjaubay, S. (2012): *Orhon Muraları*. Almatı, 166-188.
- Ölmez, M. (2012): *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu, 274-289.
- Ariz, E. - E. Aydın (2014): *Qedimki Türk Yezidiki Taş Pütükler*. Ürümçi: Xinjiang Helq Neşriyati, 222-238.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 38-48.

1.3. Şine Usu (Şine Us/Moyun Çor/Bayan Çor/Selenge yazıtı/Mogoyın Şine Us) (Mo 14) Yazıtı

Şine Usu yazıtı, Uygur Kağanlığı yazıtları içerisinde satır sayısı bakımından en hacimli olanıdır. Yazıt 1909 yılında G. J. Ramstedt tarafından kuzeybatı Moğolistan'da Şine Usu Gölü civarında bulunmuştur. Yazıtı adını veren Şine Usu Gölü 300 m. boyunda, tuzlu ve tadı acıdır. Yöre insanının anlattıklarına göre göl, bazı zamanlarda kurumaktadır. Gölün kuzeyinde bir kaynak olduğu da Ramstedt tarafından tespit edilmiştir (1913: 40).

3 m. 80 cm. yüksekliğinde olan yazıt, dört köşe granit taştır. Taşın dört yüzü de Türk runik harfleriyle kaplı olup yazıtın kuzey yüzünde 13, doğu yüzünde 12, güney yüzünde 15, batı yüzünde ise 12 satır bulunmaktadır.

Yazıt, Tes ve Tariat yazıtları gibi 747-759 yılları arasında kağanlık yapan Terride Bolmuş El Etmış Bilge Kagan yani Moyan Çor Kağan tarafından 759 veya 760 yılında diktirilmiştir. Yazıtın kuzey yüzünün 6, 8, 9 ve 10. satırları, Tariat yazıtının doğu yüzünün 6, 7, 8 ve 9. satırları ile neredeyse aynıdır. Bu benzerlikler her iki yazıtın da aynı kağan tarafından yazdırıldığı ve diktirildiğini gösterir (Tekin 1983: 798).

Yazıt bugün, ilk bulunduğu yerde, Arhangay Aymag, Hayrhan Sum ile Bulgan Aymag'ın Sayhan Sum sınırlarının kesiştiği Mogoyın Şine-Us bölgesindedir (Alyılmaz 2003: 188).



Yazıtın kuzey yüzünün ilk satırı Tenride Bolmuş El Etmiş Bilge Kagan adıyla başladığı için yazıtın kimin adına dikildiği kolayca anlaşılmaktadır. K 2’de Uygurların Ötüken ve Tegres arasında yaşadıkları, sularının ise Selenge olduğu belirtilmiştir. K 3’te On Uygurların Dokuz Oğuzlara yüz yıl boyunca hükmettikleri kayıtlıdır. K 4, yazıtın problemli satırlarından olup bu satırda *kıpçak* adı geçtiği öne sürülmüş ve bu görüş, çok da taraftar toplamıştır. Boşluklar olmakla birlikte *çak* sözcüğünden hareket edilmiş, hatta *p* sesi ile, *kıpçak* biçiminde okuyanlar dahi olmuştur. Oysa bu satır *tür[ük kaga]n çak elig yıl olormış* “Türk kağanı çağında elli yıl tahtta oturmuş” cümlesi ile başlıyor olmalıdır. K 5 ve 6’da Dokuz Oğuz boylarının bir araya getirildiği, babası Köl Bilge Kağan’ın, kendisini doğuya süvari birliğinin başı olarak gönderdiği anlatılmıştır. K 7’de Keyre Irmağı’nın kaynağında ve Üç Birkü adlı yerde kağanın ordusuyla birleştiği kayıtlıdır. K 8’de, satırın sonu eksik olduğu için Kara Kum’u aşarak Kögür, Kömür Dağı ve Yar Irmağı’nda Üç Tuglug Kök Türk halkıyla ilgili bir bilgi verilmekte ise de sonunda ne olduğu anlaşılamamaktadır. K 9’da Ozmuş Kağan (Çin. wusumishi 烏蘇米施)’in kağan olduğu, koyun yılında (743) üzerlerine ordu sevk ettikleri, birinci ayın altıncı gününde Kök Türk ordusunu yendikleri, K 10’da Ozmuş Kağan’ı ve hatununu ele geçirdikleri ve daha sonra Türk halkını tamamen itaat altına aldıkları kayıtlıdır. K 11 ve 12’de Uygur, Basmıl ve Karluk ittifakının önemli temsilcisi Üç Karlukların On Oklara katıldığı ve domuz yılında (747) onların bozguna uğratıldıkları, bu sırada Köl Bilge Kağan’ın büyük oğlu (?) Tay Bilge Totok’un yabguluğa tayin edildiği ve ardından Köl Bilge Kağan’ın öldüğü anlaşılmaktadır.

D 1 ve 2’de Tay Bilge Totok ile mücadelelerden söz edilmiş, onların tamamen tâbi edildiği, kendi halkı olduğu için halkına dokunulmadığı ancak cezalarının verildiği anlatılmıştır. D 3’te bu mücadelelerin Selenge Irmağı civarında, Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarların da katkısıyla sürdüğü ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. D 5’teki cümlelerden Moyan Çor’un, Tay Bilge Totok ile yaptığı bu savaşların halkına zarar verdiğinin farkındadır ve halkına “öldün, mahvoldun, tâbi olursan ölmezsin mahvolmazsın, işini gücünü ver” diyerek iki ay beklediğini ancak halkın gelip katılmadığını anlamak mümkündür. D 7’de düşmandan kurtulduktan sonra iki oğluna yabgu ve şad unvanları verdiği ve onları Tarduş ve Tölis boylarına yönetici olarak atadığı, kaplan yılında (750) Çiklere doğru sefere çıktığı ve onları Yenisey Irmağı boyunda yendiği, D 8’de Çiklerin tâbi oldukları, ardından Tes Irmağı’nın kaynağında, Kasar’ın batısında yayladıkları, yine o yılın güz mevsiminde doğuya doğru ilerleyerek Tatarları korkuttukları, gözdağı verdikleri anlatılmaktadır. D 9’da tavşan yılında (751) Ötüken’de bulunan As Öngüz Baş ile Idok Baş’ın batısında, Yavaş ve Tokuş ırmaklarının birleştiği yerde yayladıkları, burada damgasını ve yazılarını yassı taş a aktardıkları kayıtlıdır. Buna benzer cümle Tariat B 2’de de kayıtlıdır. Burada verilen tarih 751, Tariat’ta ise 750-753 arasındadır. Bu tarihlerden hareket ederek yaylamak üzere geldikleri yılın, 751 olduğu düşünüldüğünde ve Tariat yazıtından anlaşıldığı kadarıyla 753’e kadar o bölgede kaldıkları da hesaba katılınca Tariat yazıtının 752 veya 753 yılında dikilmiş olduğu öne sürülebilir. D 10 ve 11’de ise Kırgızlarla yapılan mücadelelere yer verilmiştir.

G 1 ve 2’de kağanın, yönünü batıya, Altay Dağları’nın öte taraflarına çevirdiği anlaşılmaktadır. Bulçu (Urungu) Irmağı civarında Karlukların bozguna uğratıldığı, yine G 2’de Karluklarla mücadele edildiği, Çungarya’dan dönüldükten sonra, bir kez daha Çiklerle savaşıldığı görülmektedir. Çiklerin de tâbi olmaları üzerine onlara askerî vali atandığı, G 3’ten itibaren kağanın, Basmıl ve Türgeşlerle mücadeleye girdiği ifade edilmiştir. G 4 ve 5’te Türgeşlerin, Karlukların evini barkını yağmaladıkları ve onlarla mücadele edildiği, G 6’da ise oradan döndükten sonra karargâhını Ersegün’deki Yula Gölü’nde kurdurduğu, G 7’de bir kez daha Karluklarla Yogra-Yarış’ta savaştığı, sonra



oradan geri döndüğü anlatılmaktadır. G 8 ve 9'da Çin'de Oğuzlarla ve Kök Türklerin bulunduğu bilgisi verilmiş ve onlarla mücadele edildiği anlatılmıştır. G 10'da bu mücadelelerden sonra Orhon ve Balıklıg ırmaklarının birleştiği yerde karargâh kurulduğu, G 11 ve 12'de Karluk ve Basmıllarla yeniden savaşıldığı anlaşılmaktadır. G 12 ve 13 ile güney yüzünün sonuna eklenen iki ek satırda, çok fazla aşınma olduğu için bu satırlarda hangi olayların gerçekleştiği açık bir biçimde anlaşılamamaktadır.

B 1 ve 2'de Türgeşlerin bir kez daha Karluklarla ittifak yaptığı ancak kağan tarafından bozguna uğratıldığı anlatılmıştır. B 3'te ise, satırda oldukça fazla boşluk olduğu hâlde Çin imparatoru ile ilişkiler çerçevesinde bazı bilgiler bulunduğu tahmin edilebilir. Burada bir kız ve sekiz erkek çocuğun ele geçirildiği kaydı bulunmakta olup belki de burada An lushan (安祿山) ile olan mücadeleler anlatılıyor olmalıdır. B 4 ve 5'te ise, iki kızla gelip hizmet eden bir kişiden bahsedilmektedir. Burada da An lushan isyanının bastırılmasında gösterilen yararlılıklar karşılığında Çin imparatorunun gönderdiği prenseslerden söz ediliyor olmalıdır. Yine bu satırda (B 5) Soğdlularla Çinlilere Selenge kıyısında Baybalık adında bir kent yaptırıldığı kayıtlıdır. Batı yüzünün geri kalan satırlarında kesik kesik anlatılanlardan bir şey çıkarmak mümkün değildir. Ancak B 4'ten itibaren Çin ile olan ilişkiler, An Lushan isyanının bastırılmasında Uygurların Çin'e yardımı ve karşılığında elde edilen imkânlardan söz edilmiş olduğu öne sürülebilir.

Şine Usu yazıtı üzerinde yapılan ilk çalışma, yazıtı bulan G. J. Ramstedt'e aittir (1913). Yazıt üzerindeki ikinci çalışma H. N. Orkun (1936), üçüncü müstakil çalışma ise S. Ye. Malov'a aittir (1959). Yazıtla ilgili yapılan neşir çalışmaları ise, tarih sırasıyla şu şekilde sıralanabilir:

Ramstedt, G. J. (1912). *Perevod nadpisi Selenginskogo kamnya. Trudi Troitsko-Kyahtinskogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva*, 15/1, 40-49.

— — (1913). *Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei*. JSFOu, 30/3, 11-63.

Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: TDK, 161-189.

Ramstedt, G. J. (1938). *Tujuewen huihe yingwu weiyuan pijia kehanbei yishi*. Çinceye çev.: Jingru Wang, Furen Xuezhi, 1938/12.

Malov, S. Ye. (1959). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad, 30-44.

Aydarov, G. (1971). *Yazık Orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti VIII. veka*. Almatı, 339-352.

Şinehüü, M. (1980). *Orhon-Selengiyn runi biçgiin şine dursgal*. *Arheologiyın Sudlal*, 8/1, 36-41.

Moriyasu, T. (1999). *Site and Inscription of Şine-Usu*. *Provisional*, 177-195.

Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Sanat Kitabevi, 227-229.

Berta, Á. (2004). *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Ujgur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*. Szeged: Jate, 267-314.

Bazılhan, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Turki Derektmeleri II, Köne Türk Bitiktastarı Men Eskertkişteri* (Orhon, Yenisey, Talas). Almatı: Dayk, 130-138.

Aydın, E. (2007). *Şine Usu Yazıtı*. Çorum: Karam.



- Moriyasu, T. - K. Suzuki - S. Saito - Y. Bai - K. Tamura (2008). Revised Edition of Şine Usu Inscription. K. Matsuda (ed.): *Research on Urbanization and Traffic in Mongolia Based on Inner Asian Sources*. Osaka, 75-115.
- Moriyasu, T. - K. Suzuki - S. Saito - K. Tamura - Y. Bai (2009). Şine-Usu Inscription from the Uighur Period in Mongolia: Revised Text, Translation and Commentaries. *Studies on the Inner Asian Languages*, 24, 1-92.
- Şirin User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen, 475-478.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara: Belen, 195-265.
- Aydın, E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen, 59-93.
- Karjaubay, S. (2012). *Orhon Muraları*. Almatı, 189-230.
- Ölmez, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu, 290-314.
- Ariz, E. - E. Aydın (2014). *Qedimki Türk Yezidiki Taş Pütükler*. Ürümçi: Xinjiang Helq Neşriyati, 239-265.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 49-65.

1.4. I. Karabalgasun (Har Balgas I/Üçüncü Uygur Yazıtı) (Mo 16) Yazıtı

Uygur Kağanlığı döneminden kalan yazıtlardan olan I. Karabalgasun yazıtı, üç dilli (Türkçe, Soğdca ve Çince) olup yazıtın Soğdca ve Türkçe yüzü tahrip olmuş, Çince yüzü ise diğer iki yüze göre daha sağlam kalmıştır. İlk zamanlar Soğdca bölümün de Uygurca metin olduğu zannedilmiş ancak metnin Soğdca olduğu anlaşılmıştır (Orkun 1938: 36). Yazıtın sağ tarafında Uygur harfleriyle yazılmış 31 satır (Soğdca bölüm), sol tarafında ise 19 satırlık Çince bölüm bulunmaktadır (Radloff 1895: 283-284). Radloff Çince bölüm için V. P. Vasilyev'in çevirisini kullandığını, ancak Çince bölümü ayrıca G. Schlegel ile E. Parker'e de gönderdiğini belirtir (1895: 285, not 1). Yazıtın en kötü durumda olan bölümü Türk runik harfli Türkçe metindir. En iyi durumda olan ise Çince bölümdür. Geç dönem Uygur yazıtlarından olan yazıt, 1889 yılında N. M. Yadrintsev tarafından bulunmuştur. Yazıtta bulunan geç dönem Çin sanatı örnekleri, yazıtın 821 yılından sonra dikildiğini göstermektedir (Sertkaya 1992: 333). Yazıtın Çince bölümü G. Schlegel (1896), Soğdca bölümü ise O. Hansen tarafından (1930) yayımlanmıştır. Türk runik harfli bölümü ise, yazıtın sözlüğü ile birlikte yayımlayan W. Radloff'tur (1895: 291-297). Çince metni Türkçeye çeviren Nimetullah Ma'nın notlar bölümünde ilginç gözlemleri bulunmaktadır. Metnin öteki Çince metinlere benzemediğini, yazıtın ve üslubun kötü olduğunu, metinde eksik sözcükler bulunmasından dolayı çevirinin çok zor olduğunu, özellikle G. Schlegel'in bulduğu sözcüklerden yararlandığını belirtmiştir. Ma ayrıca J. G. Dévéria'nın, bu yazıtın Çinli sanatkarlar tarafından yazılmadığı fikrine de kesinlikle katıldığını belirtir (Orkun 1938: 40-48). T. Moriyasu'nun verdiği bilgilere göre ilk bulunduğu 20 civarında kırık parçası varken Japon-Moğol ortak çalışması esnasında Çince bölümün bulunduğu birkaç parçanın kayıp olduğu anlaşılmıştır (Moriyasu vd. 1999: 209-210).

Yazıtın runik harfli eski Türkçe bölümünde okunabilen yerler çok az olduğu için nelerden söz edildiğini anlamak mümkün değildir. Yazıtla ilgili çalışmalar aşağıda bulunmaktadır:

Schlegel, G. (1891). Note sur les inscription chinoises Kara Balgasoun. TP, 2/2, 125-126.



- Heikel, A. O. - H. G. von Gabelentz - J. G. Déveria - O. Donner (1892). *Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par l'expédition finnoise de 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne*. Helsingfors. Türkçesi: *Fin Atlası / Orhun Yazıtlarının 1890 Yılındaki İlk Çözümü*. Türkçeye çev.: M. Sirman - Y. S. Dalbaşar, İstanbul, 2005: Töre Yayın Grubu.
- Radloff, W. (1892). Über eine neu aufgefundenen uigurische Inschrift. *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences*, 3/35, 387-389.
- (1893). *Atlas drevnostey Mongolii. Trudı Orhonskoy Ekspeditsii*. St.-Petersburg.
- (1894). Les Inscription ouigours. *JA*, 9/4, 546-550.
- (1895). *Die alttürkische Inschriften der Mongolei*. St.-Petersburg, 283-298.
- Schlegel, G. (1896). Die Chinesische Inschrift auf dem Uigurischen Denkmal in Kara Balgassun. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, 9, 1-141.
- Vasilyev, V. P. (1897). *Kitayskiye nadpisi na Orhonskih pamyatnikah v Koşo-Tsaydame i Karabalgasune. Trudov Orhonskoy Ekspeditsii III*, St.-Petersburg. 1-36.
- Hansen, O. (1930). Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun. *JSFOu*, 44, 3-39.
- Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*. Ankara, TDK, 85, 96.
- (1938). *Eski Türk Yazıtları II*. Ankara, TDK, 223-246.
- Yoshida, Y. (1990). Some New Readings of the Sogdian Version of the Karabalgasun Inscription. *Documents et archives provenales de l'Asie Centrale*, Kyoto, 117-123.
- Moriyasu, T. - Y. Yoshida - A. Katayama (1999). Qara-Balgasun Inscription. *Provisional*, 209-224.
- Battulga Ts. (2005). *Mongolın runi biçgiyn бага дурсгалууд*. Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum, 69-71.
- Bazılhan, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Turki Derektmeleri II, Köne Türük Bitiktastarı Men Eskertkişteri* (Orhon, Yenisey, Talas). Almatı: Dayk. 149-151.
- Ölmez, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu, 237-262.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 66-70.

1.5. Hoyto-Tamır (Tayhar-Çuluu) (Mo 25-45) Yazıtları

Hoyto-Tamır veya Moğolcasıyla Tayhar-Çuluu yazıtları, Moğolistan'ın Arkhangay aymak, İkhtamır Sum'da bulunmakta olup Moğolların Tayhar-Çuluu adlandırması, yazıtları barındıran büyük bir kaya kütesinin adından ileri gelmektedir. Neredeyse, bölgede yaşamış veya oradan geçmiş bütün halklar tarafından çok çeşitli alfabelerle yazılar yazılmıştır. Tabii bundaki en büyük neden, kaya kütesinin kutsallığı olmalıdır. Kaya üzerindeki alfabelerden bazıları şunlardır: Runik, Uygur, Soğd, Moğol, Phags-pa, Tibet, Arap vs. Runik harfli metinler ilk kez, 1893 yılında D. A. Klementz'in aldığı 10 yazıtın kopyalarından hareket eden W. Radloff tarafından 1895 yılında yayımlanmıştır (1895: 260-268). Radloff'un yayımladığı bu 10 yazıt H. N. Orkun tarafından da yayımlanmıştır (1938: 105-117). Klementz kopyası bu 10 yazıt üzerinde S. Ye. Malov da çalışmıştır (1959: 46-54). Bu 10 yazıtın birkaçında bulunan tarih kayıtları L. Bazin'in eski Türk takvim sistemini inceleyen eserine almasına neden olmuştur (1991:



210-221). J. G. Granö tarafından alınan kopyalar ise 1958 yılında P. Aalto tarafından yayımlanmıştır (1958: 62-76). Daha sonra H. Perlee tarafından alınan kopyalar yayımlanmış olup (Perlee 1960: 1-26), Rintchen'in de aldığı bazı kopyalar bulunmaktadır (Rintchen 1968: 34-36). S. Harcavbay'ın aldığı kopyalar ise O. F. Sertkaya ve S. Harcavbay tarafından yayımlanmıştır (2001: 313-346). Son olarak A. Badam'ın Moğolca ve Türkçe yayını (2007: 68-75), (2012: 61-68) ve bu satırların yazarının yayını anmak gerekir (Aydın 2017).

Bugün elimizde 21 metin bulunan bu yazıtlarda anlatılanlar özetle şu şekildedir:

1. yazıtta okunabilen bir iki sözcük bulunmaktadır. 2. satırdaki *yërde yol bërîñ* cümlesi açıkça seçilebilmektedir.

2. yazıtın 1. ve 2. satırlarında, maymun yılının yedinci ayının on beşinde Beş Balık'a gittiklerini, 3. satırda Kasuy (?) halkını yaylattığını, güzün Tonyın Taş'a (Hoyto-Tamır?) döndükleri belirtilmiştir. Son satır olan 4. satırdan ise anlamlı bir şey çıkarmak mümkün görünmemektedir. Yazıttan anlaşıldığı kadarıyla yazıtın kahramanı, beraberindekilerle birlikte yazı geçirmek üzere Beşbalık'a gittiklerini, güzün ise Tonyın Taş'a döndüklerini belirtmektedir.

3. yazıtta ise iki sözcüklük iki satır bulunmakta olup 1. satırda "güzel prenses" biçiminde çevrilebilecek *yüzlüg kunçuy* sıfat tamlaması bulunmaktadır. 2. satırda ise *tarduş kunçuy* sıfat tamlamasını görmekteyiz.

4. yazıtta tek satır bulunmakta ancak anlamlı bir şey okunamamaktadır.

5. yazıtta 2 satır bulunmakta olup ilk satırda yazan kişinin adının Bars Apa Çor olduğu ve yazıtı 22 yaşında yazdığı, 2. satırda ise *tölis bilge beg toñ begi katıg y'ërke* metni elde edilebilmektedir. "Tölis Bilge Beg, Tony beyi, katı, sert yere" biçiminde çevrilebilecek cümleden ne anlatılmak istendiği açık olarak anlaşılamamaktadır.

6. yazıtta 6 satır bulunmakta olup 1. ve 2. satırlarda *teñriken alp kutlug bilge kan öge tirig* adı geçmektedir. Ardından, "beyler bilge olduğu için" cümlesi bulunmaktadır. 3. satırda kahramanlık adının, küçük bir boşluktan sonra *kül tarkan beg* olduğunu anlıyoruz. Büyük bir olasılıkla bu küçük boşlukta, kahramanın bir unvanı daha yazılı idi. 4. satırda "11. ayın ilk günlerinde" dedikten sonraki bölümde bulunan iki sözcük okunamamaktadır. 5. satırda "otuz yaşında Alp Kutlug Bilge Kağan'ın zamanında" cümlesinden sonra, son satır olan 6. satırda *tëgin* ve *bars* sözcükleri bulunmakta ancak açık bir anlam çıkmamaktadır.

7. yazıtta 4 satır bulunmakta olup ilk satırda "it yılının altıncı ayının ikinci" cümlesi, herhalde son sözcük olan *yañıka* yani "günü, gününde" olarak tamamlanmış olmalıdır. 2. satırda *teñride kut bulmuş* ✧ *ötüken elinde* cümlesinin orta yerinde damgaya benzer bir işaret bulunmaktadır. Cümle "ebedî gökte kut bulmuş ✧ Ötüken ülkesinde" biçiminde çevrilebilir. 3. satırda ise küçük bir boşluktan sonra "<...> yëgen erkin, ülkemi, yasalarımı babam? doğuda" biçiminde çevirmek mümkündür. Son satırın ilk bölümü silik olduğu için okunamamakta, ardından ise *kut teñri kutlug bolzun* sözcükleri seçilmektedir.

8. yazıtta 4 satır bulunmakta olup ilk satırın ilk bölümü seçilememekte, ardından "yedinci ayda" denedikten sonraki bölüm de seçilememektedir. 2. satırda *erkin* ve *tegres elimde* ifadeleri bulunmaktadır. 3. satırın da ilk bölümü seçilememekte, ancak son bölümde yine *tegres elimde* ifadesi bulunmaktadır. Son satırda ise kahramanın, *kësre toguzunç ayka ertim* cümlesinden Tegres bölgesine dokuzuncu ayda ulaştığı anlaşılmaktadır.



9. yazıtta üç satır olduğu seçilmekte ancak harfler seçilememektedir.
10. yazıtta bir satır bulunmakta olup ne söylenmek istediği açıkça anlaşılamayan *yèrimin kut atı? erti er?* biçiminde bir ifade ile karşılaşılmaktadır.
11. yazıtta kısa kısa 4 satır bulunmaktadır. 1. satırda yalnızca “hanına” sözcüğü seçilebilmekte, 2. satırda yazıt kahramanının unvanının *uruşu yargan* olduğu anlaşılmaktadır. 3. satırda yalnızca “üçüncü” sözcüğü, 4. satırda ise, kesin olmasa da *utru* sözcüğü bulunmaktadır.
12. yazıtta 4 satır bulunmakta olup neredeyse her satırda birer sözcük vardır. Bu nedenle çevirebilmek için 4 satırı birlikte düşünmek gerekir. Yazıtta, fare yılının altıncı ayının yedinci günü, yazılıdır. Son sözcük *tün* okunmaya elverişli biçimde yazılmış olsa da ya harf yanlış teşhis edilmiş ya da yazıcı tarafından yanlış yazılmıştır.
13. yazıtta kısa kısa yazılmış 7 satır bulunmakta olup 1. satırda yüz kahraman, 2. satırda Türgeş ülkesi, 3. satır okunamamakta, 4. satırda *teşri* sözcüğü, 5. satırda seçilemeyen bir sözcük ve *az* sözcüğü, 6. satırda seçilemeyen bir sözcükle *baz?* sözcüğü ve son satırda ise *bolzun* sözcüğü bulunmaktadır.
14. yazıtta 6 satır bulunmakta olup ilk satırda büyük bir olasılıkla yazıt kahramanının adı geçer: *in<i> öz inençü*. 2. ve 3. satırlarda yılan yılında Öz İnençü ile Tarduş Küli Çor’un Beşbalık’a gittiği bilgisi kayıtlıdır. Burada adı geçen Küli Çor’un, ünlü Küli Çor olması gerekir. Anlaşılan o ki; Öz İnençü adlı bir komutan, Küli Çor’un Beşbalık seferine katılmış ve hatıra olarak bu metni yazmış olmalıdır. Son iki satırda ise esenlik dileme ifadesi ile karşılaşılmaktadır. *kutlug bolzun*.
15. yazıtta 7 satır bulunmakta olup ilk üç satırda, yazıt kahramanı ile maiyetindekilerin, maymun yılının dokuzuncu ayının ikinci gününde Beşbalık’a gittikleri kayıtlıdır. 4. satırda *kutlug alp yüzi* ifadesi bulunmaktadır. 5. satırda silik sözcüklerden dolayı anlam vermek güç olsa da 5. satırın sonunda *körki* sözcüğü bulunmaktadır. Bu sözcük 6. satırdaki *bolzun* ile birleştirildiğinde *körki bolzun* gibi bir tür esenlik dileme ifadesi ile karşılaşılmaktadır. Son satırda ise *kutlug er* yazılıdır.
16. yazıtta 4 satır bulunmakta olup yazıtın ilk satırında yılan yılının onuncu ayından söz edilmekte, 2. satırda ise yine İni Öz İnençü adı geçmektedir. Bu ad 14. yazıttaki ad ile aynıdır. Satırın sonu ile 3. satırda “Beş balık’a gittiklerinden söz edilmekte, okunamayan bir sözcüğün ardından *teşip* zarfı ile karşılaşılmaktadır. Son satırda ise yine bir esenlik dileme ifadesi bulunmaktadır: *kut bulzun alı barzun*.
17. yazıtta 4 satır olduğu bellidir ancak ilk satırın dışındaki satırlar silik olduğu için seçilememektedir. İlk satırda da ilk sözcük kuşku olarak *sekiz? kut apa* sözcükleri ile karşılaşılmaktadır.
18. yazıtta tek satır bulunmakta olup *kara tegin* “kara prens” adı ve unvanı bulunmaktadır.
19. yazıtta 3 satır bulunmakta, ancak ilk satırda *yutuz ‘eş, zevce’*, 2. satırda *elgin ‘eliyle (?)’* sözcükleri seçilebilmekte, 3. satır ise seçilememektedir.
20. yazıtta 3 satır bulunduğu görülmekte ise de her üç satıra bakıldığında anlamlı sözcük veya cümle bulunmamaktadır.
21. yazıtta 1 satır bulunmakta, ancak yalnızca satırın sonundaki *teşrim* sözcüğü seçilebilmektedir.



Üzerinde çok fazla çalışma bulunmayan bu yazıtların, bildiğimiz kadarıyla kayadaki farklı harflerle yazılmış metinlerin tümünün bulunduğu bir yayın da yoktur. Bu nedenle kaya üzerindeki bütün metinlerin görüntüleri alınıp ilgili alfabelerin uzmanlarınca incelenmeli ve diğer harflerle yazılmış metinlerle karşılaştırılmalıdır. Çünkü çok kısa metinlerde bile çok önemli tarihî bilgilere ulaşmak mümkündür. Örneğin 14. ve 16. yazıtta göre Beşbalık seferinde Küli Çor'un yanında İni Öz İnençü adlı bir kimse bulunmaktadır. Bu ad, Küli Çor yazıtında geçmemektedir. Bu yazıtlarla ilgili neşir çalışmaları ise şöyledir:

- Radloff, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St-Petersburg, 260-268.
- Orkun, H. N. (1938). *Eski Türk Yazıtları II*. Ankara, 297-309.
- Aalto, P. - G. J. Ramstedt - J. G. Granö (1958). *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei*. JSFOu, LX/7, 62-76.
- Malov, S. Ye. (1959). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad, 46-53.
- Perlee, H. (1960). Tayhir çuluu. *Studia Archaeologica*, 1/4, 1-26.
- Rintchen, E. B. (1968). *Les designs pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les stelles en Mongolie recueillis (Corpus Scriptorum Mongolorum)*. Ulaanbaatar.
- Bazin, L. (1991). *Les systemes chronologiques dans le monde Turc ancien*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 210-221.
- Sertkaya, O. F. - S. Harcavbay (2001). Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir). *TDAYB*, 2000, 313-346.
- Battulga Ts. (2005). *Mongolın runi biçgiyn бага дурсгалууд*. Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum, 68-69, 100-101.
- Badam A. (2007). Tayhar çuluunu runi biçees. *Acta Historica Mongolici*, 8/9, 68-75.
- — (2012). Taikhar Çuluu Yazıtı. *Türkbilig*, 23, 61-68.
- Aydın, E. (2017). Hoyto-Tamir (Tayhar-Çuluu) Yazıtları. *Türkbilig*, 33, 1-14.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 71-81.

1.6. Sevrey (Somon Sevrey) (Mo 18) Yazıtı

Klyaştorıy-Livşits'in verdikleri bilgiye göre Sovyet paleantropoloji ekibinin başkanlığını yapan İ. A. Yefremov 1948 yılında, yerel bir öğretmenden Güney Moğolistan'da Gobi yakınlığında Ömnogov' Aymag, Sevrey Sum'da iki taş bulunduğu bilgisini alır. Bir yıl sonra A. P. Okladnikov, taş hakkındaki bu bilgiyi doğrular. 1968 yılında V. Rintchen bu taşın bir çizimini yayımlar. İlk bulunduğu, taşın çok kötü durumda olduğu bilinmektedir. Taşın aynı yüzünde hem Soğdca metin hem de Türk runik harfli metin bulunmaktadır (Klyaştorıy -Livşits 1971: 106). Yazıtın Uygur Kağanlığı dönemi yazıtlarından olduğu genel kanaattir. Klyaştorıy-Livşits'e göre Çin'den bir savaşın ardından dönen ordu hatırasına yazılmış olmalıdır (1971: 110). Yazıt ilk olarak Klyaştorıy-Livşits tarafından yayımlanmış olup bu yayında hem Soğdca bölüm hem de Türk runik harfli Uygurca bölümün transkripsiyonu ve Rusça çevirisi verilmiştir.

Yazıtın Türk runik harfli bölümünde ne yazık ki ancak birkaç sözcük seçilebilmektedir. Bu nedenle de yazıtta nelerden söz edildiğini bilmek mümkün değildir. Yazıt üzerindeki çalışmalar şu şekilde sıralanabilir:



- Klyaştorıny, S. G. - V. A. Livşits (1972). Une inscription inédite Turque et Sogdienne: La stèle de Sevrey (Gobi méridional). JA 259, 11-20.
- Battulga Ts. (2005). *Mongolin runi biçgiyn бага dursgaluud*. Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum, 166-172.
- Bazılhan, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Turki Dereketmeleri II, Köne Türik Bitiktastarı Men Eskertkişteri* (Orhon, Yenisey, Talas). Almatı: Dayk, 164-165.
- Karjaubay, S. (2012). *Orhon Muraları*. Almatı, 308-313.
- Ölmez, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu, 265-267.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 82.

1.7. Xi'an (Karı Çor) Yazıtı

2012 yılının sonlarında Tang (唐) devrinin başkenti, eski adıyla Chang'an (長安) şimdiki adıyla Xi'an (西安)'de, 222 Çince karakterden (汉字) oluşan Çince bir metin ile 17 satırdan oluşan runik harfli eski Türkçe kısa bir metin içeren bir mezar taşı bulunmuş ve aynı şehirde bulunan Büyük Tang Batı Pazarı (Datang xishi 大唐西市) Müzesinde koruma altına alınmıştır. Bu mezar taşının 795 yılında hazırlandığını Çince bölümden anlayabilmekteyiz, ayrıca runik harfli eski Türkçe bölümünde geçen domuz yılı da 795 yılını göstermektedir. Adına mezar taşı dikilen Karı Çor'un adındaki *karı* sözcüğü problemlilikte birlikte runik harfli yazımına bakıldığında kuşkuyla yer vermeyecek biçimde sonundaki ünlünün *I* olduğunu söylemek mümkündür. Adına mezar taşı hazırlanan Karı Çor'un, Moyan Çor kağanın torunu olduğu Çince bölümden anlaşılmaktadır. Yazıt üzerinde çalışan bazı naşirler, yazıtın Uygurca bölümünde geçen *atı* sözcüğünde <ı> hecesinin yazımının unutulduğunu öne sürüp *atı* sözcüğüne 'torun' anlamını vermiştir. Ancak *atı* sözcüğü tarihî ve çağdaş Türkçe metinlerde 'yeğen' anlamındadır. Ancak Çince bölümde kağanın torunu olduğu söylenmektedir. Bu durumda Karı Çor Tegin, Moyan Çor Kağan'ın, Tang hanedanlığında baş gösteren An lüshan (安祿山) isyanını bastırmak üzere Çin'e gönderilen ordunun başında bulunan oğullarından birinin oğlu olmalıdır. Bu karışıklığa çözüm bulmak mümkündür: Mezar taşında *altı* (?) *çavış tegin*'in oğlu olduğu kayıtlıdır. Biz bu ismi Tariat yazıtında bulmaktayız. Yazıtın kuzey yüzünde Moyan Çor Kağan, devletinde yer alan boyları bir idari taksimat ile oğullarına pay etmiştir. Yazıtın kuzey yüzünün 4. satırında Çavış Tegin'e hangi boyların verildiği, silik olsa da Çavış Tegin'in, Moyan Çor Kağan'ın oğlu olduğu kayıtlıdır ve burada adı *çavış seşün* biçiminde geçmektedir. Ancak burada bir problem vardır. Çin kaynaklarına göre isyanı bastırmaya gelenin, kağanın oğlu yabgu olduğu bilinmektedir. Ancak Tariat yazıtında yabguya verilen boylar kuzey 3. satırda geçmektedir ve bu yabgunun oğlunun adının *bilge tarkan kutlug bilge yavgu* olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda Karı Çor'un babası olan ve Tariat yazıtında adı *çavış seşün* olarak kaydedilen kişinin Moyan Çor'un ikinci oğlu olduğunu söylemek mümkündür. Unvanının yalnızca *seşün* olarak verilmesi normal değildir. Üstelik Tariat yazıtına göre kendisinden sonra şada verilen boylar sayılmaktadır. Bu durumda *çavış seşün*'ün yabgu ve şad arasında bir makamda olduğunu söyleyebiliriz.

Bize göre yazıtın ilk iki satırında mezar taşının "mingtisi" metni olduğu belirtilmiştir ve bu askerin "mingtisi" yazıtıdır, denmiş, ardından 3. satırdan 12. satıra kadar bu çorun şeceresi verilmiştir. Buna göre: Karı Çor Tegin, Yağlakar Han'ın sülalesinden, Altı Çavış Tegin'in oğlu, Kan Totok'un yeğeni, Böğü Bilge Tenri Kan'ın kardeşidir. Mezar taşının 13 ve 14. satırlarında yoğ törenini Tang hükümdarının



yaptırıldığını, 15, 16 ve 17. satırlarda ise yoğ töreninin domuz yılının altıncı ayının yedinci gününde yapıldığı kaydedilmiştir. Yazıtla ilgili ayrıntı için bk. (Ariz-Aydın 2014a); (Ariz-Aydın 2014b) ve (Aydın - Ariz 2014).

Yazıt, yeni bulunmuş olmasına rağmen kısa zamanda birkaç kez yayımlanmıştır. Bunlar, tarih sırası ile şöyle sıralanabilir:

Zhang T. (2013). Guhuihu gechuai wangzizhi tujue runiwen kaoshi. Xiyu Yanjiu, 2013/4, 74-80.

Alyılmaz, C. (2013). Karı Çor Tigin Yazıtı. TEKE, 2/2, 1-61.

Luo X. (2013). Karı Çor Tigin Yazıtının Çincesi ve Karı Çor Tigin'in Şeceresi. TEKE, 2/2, 62-78.

Ölmez, M. (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları* (Yenilenmiş İkinci Baskı). Ankara: BilgeSu, 322-325.

Rybatzki, V.-Wu Kuosheng (2013). Xi'an xinfaxian tang dai gechuai wangzi gu tujue luniwen muzhi zhi jiedu yanjiu. Tang Yanjiu, 19, 419-435.

Rybatzki, V.-Wu Kuosheng (2014). An Old Turkic Epitaph in Runic Script from Xi'an (China), The Epitaph of Qari çor tegin. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 164/1, 115-128.

Ariz, E. - E. Aydın (2014a). *Qedimki Türk Yezidiki Taş Pütükler*. Ürümçi: Xinjiang Helq Neşriyati, 265-272.

— — (2014b). Henzuçe-Qedimki Türkçe "Karı Çor Tigin Qebre Tişi" Üstide Yengi Tetqiqat. Xinjiang Üniversitesi İlmîy Jurnili, 35/2, 65-79.

Aydın, E. - E. Ariz (2014). Xi'an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar. Bilig, 71, 65-80.

Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 83-84.

1.8. Suci (Süci/Bel) (Mo 15) Yazıtı

Yazıt, 1900 yılında G. J. Ramstedt tarafından Ulan Batur'dan Handu-Wang manastırına giderken kuzey Moğolistan'da Ar-Ashatu dağı, Dolon Huduk civarında Sudcin-Dava'da bulunmuş olup yazıtta bu nedenle Sudji, Södji veya Türkçe söyleyişle Suci ve Süci adı verilmiştir. Ramstedt, 1909 yılında Sakari Pâlsi ile birlikte yazıtı yeniden görmüş ve incelemiştir (Ramstedt 1913: 3). Yazıt 11 satırdan oluşmakta olup ilk dokuz satır aşağıdan yukarıya doğru, 10 ve 11. satırlar ise sağdan sola doğru yazılmıştır. Yazıtın bugün nerede olduğu bilinmemektedir.

Yazıtın tarihlendirilmesi konusu oldukça karışıktır. Yazıt üzerinde ilk çalışanlar tarafından, yazıtın Yenisey bölgesi yazıtı olduğunu düşünülerek yazıtta 47 numara verilmişti. L. Bazin yazıtın ilk satırından hareket ederek yazıtı, 840'tan sonraki yani Ötüken ve civarındaki Kırgız egemenliği dönemine yerleştirmek ister (1991: 96-97). Sertkaya, Suci yazıtının 840 yılından sonra yazılmış olduğunu belirtmekte (1992: 333) ise de Suci yazıtının tarihlendirilmesi konusunu ele aldığı bir başka makalesinde yazıtın ilk iki satırından hareket ederek yazıt sahibinin Kırgızlara gönderilen bir elçi olabileceğini öne sürerek yazıtı, 780'i geçmemek üzere tarihlendirir ve Uygur Kağanlığı yazıtlarından sayar (2001: 309). Yazıttaki Mani dinini çağrıştıran bir iki sözcükle birlikte, yazıtın bulunduğu yer de dikkate alındığında yazıtın Yenisey bölgesi yazıtlarından olmadığı öne sürülebilir. Yazıtın ilk satırını oluşturan *uygur yérinte yaqlakar kanta kel[tim]* "Uygur ülkesinde Yaqlakar Han'dan geldim" ile 2. satır ile 3. satırın ilk sözcüğü *kırkız oğlu men*



boyla kutlug yargan men “Kırkız oğluyum (Kırgızlardanım). Boyla Kutlug Yargan’ım” cümlesinde yazıt sahibinin Kırgız olduğu, *Boyla Kutlug Yargan* unvanına sahip olduğu ve en önemlisi Uygur ülkesinde Yağlakar Han’ın yanına herhangi bir nedenle (elçilik?) gittiği ve oradan geri döndüğü anlaşılmaktadır. Yazıtın hangi dönemde dikildiğinin anlaşılabilmesi için, yanıt arayan sorular bulunmaktadır:

1. Yazıt sahibi nereye gitmiştir veya Yağlakar Han nerede oturmaktadır?
2. Yazıt sahibi nerede oturmaktadır?

Kuzey Moğolistan’da bulunmuş olduğuna göre yazıtın bu bölgeye dikilmiş olduğu düşünülebilir. Yazıtın ilk iki satırı ve özellikle tarihlendirilmesi konusunda ayrıntı için bk. (Aydın 2012).

Yazıtta şunlardan söz edilmektedir: Yazıt kahramanının, 1. satırda Uygur ülkesindeki Yağlakar handan geldiğini, 2. ve 3. satırlarda Kırgızlardan olduğunu, unvanının Boyla Kutlug Yargan ve ayrıca Kutlug Baga Tarkan Öge’nin komutanı olduğunu öğrenmekteyiz. 4. satırda şan ve şöhretinin gün doğusundan gün batısına ulaştığı, 5. satırda çok varlıklı olduğu, on ağıla ve sayısız at sürülerine sahip olduğu övgüyle anlatılır. 6. satırda yedi erkek kardeşi, üç oğlu ve üç kızının olduğu ve onların hepsini evlendirdiği, oğlunu ve kızını başlıksız verdiği, üstadına 100 köle ve doru atlar takdim ettiği anlaşılmaktadır. Yazıt kahramanı, 8. satırda yeğenlerini gördüğünü ancak şimdi öldüğünü söyler. 9. satırda ise vasiyetini açıklar: “Evlatlarım! Her zaman üstadlarınız gibi olun, hanınıza hizmet edin, çalışıp çabalayın!”. 10. satırda ise büyük oğlunun savaşa gittiği, bu nedenle de onu görmediği anlatılır.

Ramstedt’in verdiği fotoğraflarla okunmaya çalışılan bu çok önemli yazıtın bugün elimizde olmaması büyük bir talihsizliktir. Yazıt üzerinde çalışanlar da Ramstedt’in verdiği fotoğraflardan hareket etmişlerdir. Yazıt üzerindeki neşir çalışmaları şu şekilde sıralanabilir:

- Ramstedt, G. J. (1913). *Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei*. JSFOu, 30/3, 11-63.
- Malov, S. Ye. (1926). *Obraztsı drevnetyuretskoy pismennosti s predisloviem i slovarem*. Taşkent.
- Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*. Ankara, TDK, 153-159.
- Malov, S. Ye. (1951). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti, teksti i issledovaniya*. Moskva-Leningrad, 76-77.
- — (1952). *Yeniseyskaya pismennost Tyurkov, teksti i perevodı*. Moskva-Leningrad, 84-90.
- Zuev, Y. A. (1958). *Kirgizskaya nadpis iz Sudji. Sovyetskoye Vostokovedeniye*, 1958/2, 133-135.
- Aydarov, G. (1971). *Yazık Orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti VIII veka*. Almatı, 353-354.
- Li J. (1981). *Tujue runiwen Sujibei yishi*. Şincang Üniversitesi İlmîy Jurnili, 1982/2, 113-114.
- Mori, M. (1992). *Sūci hibunno içi kaişaku –saişono sangyōni tsuite—*. *Kodai toruko minzokuşi kenkyū II*, Tokyo, 158-176.
- Klyastorniy, S. G. (1993). *Novaya interpretatsiya sujinskoy nadpisi. Bartol’dovskiye Çteniya* 1993, 55-56.



- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Sanat Kitabevi, 229.
- Berta, Á. (2004). *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*. Szeged: Jate, 315-323.
- Battulga Ts. (2005). *Mongolın runi biçgiyn бага дурсгалууд*. Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum, 76-77.
- Bazılhan, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Turki Derektmeleri II, Köne Türk Bitiktastarı Men Eskertkişteri* (Orhon, Yenisey, Talas). Almatı: Dayk, 162-163.
- Şirin User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen, 474.
- Ölmez, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu, 315-321.
- Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 85-87.

1.9. II. Karabalgasun (Har Balgas II) (Mo 17) Yazıtı

Yazıt, 1973 yılında Myagmarjav adında bir öğretmen tarafından Jarantai Irmağı'nın doğu bölümünde, Karabalgasun kentinin 8 km. kuzeyinde bulunmuş olup Hotont Sum'daki bir okulun bahçesine taşınmıştır. Yazıt bugün Ulan Batur'daki Arkeoloji Müzesinin önünde dikili olarak durmaktadır. Yazıtta 12 satırlık runik metnin dışında iki de damga bulunmaktadır. Yazıtta Uygurlara ait olduğundan kesin emin olduğumuz herhangi bir damga bulunmasa da genel kanaat olarak bu yazıtın da Uygur dönemi yazıtlarından olduğu yönündedir.

Yazıtta satırlar kısa kısadır. Buna göre yazıtta anlatılanlar şu şekilde özetlenebilir: 1. ve 2. satırda yazıt kahramanının kuç veya ukuç adlı bir üst düzey bir askerî görevli olduğunu, 3. satırda doğudan gelebilecek saldırıları bertaraf etmekle görevli olduğunu, 4. ve 5. satırda batı tarafı düzene soktuğunu, 6. ve 7. satırda mavi gökte şansının ve nasibinin az olduğunu, 8., 9. ve 10. satırlarda yeryüzünde talihinin az olduğunu, yani talihsiz olduğunu, 11. satır çok açık anlaşılmasa da, kahramanın bir savaşta öldüğünü ve son satır olan 12. satırda ise kahramanın oğlunun adının Buka olduğunu öğrenmekteyiz.

Yazıt, yakın zamanda bulunduğu için üzerinde çalışma sayısı da diğer yazıtlara oranla azdır. Bu çalışmalar şu şekilde sıralanabilir:

- Şinehüü, M. (1979). *Noviy pamyatnik runičeskoy Uygurskogo Karabalgasuna. Olon ulsın Mongolç Erdemtniy III ih hural, III bot'*. Ulaanbaatar. 301-305.
- Ōsawa, T. (1999). *Kara-Balgasun Inscription II. Provisional*, 143-145.
- Barutçu Özönder, F. S. (2001). *Eski Türk Çağı Yazıtları: II. Kara Balgasun Yazıtı. Kök Araştırmalar*, 3/1, 179-183.
- Battulga Ts. (2005). *Mongolın runi biçgiyn бага дурсгалууд*. Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum, 72.
- Bazılhan, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Turki Derektmeleri II, Köne Türk Bitiktastarı Men Eskertkişteri* (Orhon, Yenisey, Talas). Almatı: Dayk, 152-153.
- Karjaubay, S. (2012). *Orhon Muraları*. Almatı, 284-285.
- Ölmez, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu, 263-264.



Alimov, R. (2015). II. Karabalgasun Yazıtı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12/4, 27-38.

Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 88-90.

1.10. Arhanan (Kül Tarhan) (Mo 22.) Yazıtı

Yazıt, Moğolistan'ın Bulgan Aymag, Hişig-öndör Sum'un 40 km. güneyindeki Arhanan Dağı'nın civarında bulunmuştur. Barutçu Özönder'in verdiği bilgilere göre, yazıt hakkında ilk bilgileri Gombojav ve Snukov vermiştir. Ardından O. Namnandorj tarafından da incelenmiş ve yazıtın kopyaları alınmıştır. Yazıtı Rinçen de incelemiş ve metni yayımlamıştır.

Eldeki bilgilere göre yazıtın ilk yayımcısı E. Tryjarski'dir. Tryjarski'nin bu çalışması, daha sonra S. G. Klyaşorniy ile birlikte yayımladığı makaleye göre yetersiz olup birçok yerde okuma yapmadığı görülmektedir. 1977 yılında, Moğol tarafını S. Karjaubay ve A. Ochir, Sovyet tarafını ise S. G. Klyaşorniy'in oluşturduğu Moğol ve Sovyet araştırma grubunun çalışmaları sırasında Arhanan yazıtı da incelenmiş ve bu inceleme sonuçları hem Sovyet hem de Moğol tarafınca ayrı ayrı yayımlanmıştır (Tryjarski 1965: 423-424); (Barutçu Özönder 2000: 126); (Battulga 2005: 115). Yazıtta 3 satır bulunmaktadır. Yazıtın bulunduğu kaya kütlelerinde bulunan damgaların büyük bir bölümünün Uygurlara ait olması ve harf karakterleri göz önüne alındığında, yazıtın Uygur dönemi yazıtlarından olduğu öne sürülebilir.

Yazıtın ilk satırında Kutlu prenses, Yegen Botur (?) Erkin Avlak (?) eri olduğu (?) ve Yangı Köl Tarkan'ın bir güvey getirdiği belirtildikten sonra satır, "iki kaya gibi sağlam olsun" esenlik dileme cümlesiyle bitmektedir. 2. satır, yazıtın kayaya kazındığı bilgisinin ardından *kaya teñr<i>ken kutlug boluñ* "Kutlu kaya (gibi) kutlu olun!" esenlik dileme cümlesiyle son bulmaktadır. Son satırda ise, yazıtı yazan kişinin adının Kul Açuk olduğu ve kayaya yazıtı kendisinin kazıtığı anlaşılmaktadır.

Yazıtın kaynakçası ise şöyledir:

Namnandorj, O. (1956). Arvan ödrnyn şinjilgeeniy ayalal. *Şinjle Uhaan Am'dral*, 5, 38-41.

Tryjarski, E. (1965). L'inscription turque runiforme d'Arkhanen en Mongolie. *UJb* 36/3-4, 423-428.

Karjaubay, S. (1979b). Nadpis' Arhanana. *Hel Zohiol Sudlal*, 4, 102-106.

Klyaşorniy, S. G.-E. Tryjarski (1990). An Improved Edition of the Arkhanen Inscription. *Rocznik Orientalistyczny*, XLVII/1, 65-68.

Barutçu Özönder, F. S. (2000). Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı. *Kök Araştırmalar*, 2/1, 121-134.

Battulga, Ts. (2005). *Mongolın runi biçgiyn бага дурсгалууд*. Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum, 128.

Bazılhan, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Turki Derektmeleri II, Köne Türk Bitiktastarı Men Eskertkişteri* (Orhon, Yenisey, Talas). Almatı: Dayk, 128.

Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 90-91.

1.11. Gurvaljin-Uul (Gürbelcin) (Mo 64) Yazıtı

Yazıt, Bulgan Aymag, Gurvanbulag Sum'un 17 km. güneydoğusundaki Gurvaljin-Uul'da bir kaya üzerinde tespit edilmiştir. Yazıtta, çok net okunabilen ve üç



sözcükten oluşan bir satır bulunmaktadır. Ayrıca, yazıtın bulunduğu kayada Uygur dönemine ait iki de damga vardır. Yazıtta çok açık biçimde *teñri kulı bitidim* yazmaktadır. Anlamlandırırken *teñri* sözcüğünün anlamlarına dikkat edilmelidir. Çünkü Bilge Kağan'ın oğlunun adı ile Dokuz Oğuzların liderinin adı da *Teñri*'dir. Yazıtın Uygur yazıtlarından olarak değerlendirilmesinde yazıtta bulunan damga etkindir. Yazıt üzerindeki çalışmalar da şu şekildedir:

Orkun, H. N. (1938). *Eski Türk Yazıtları II*. Ankara, 163.

Klyastorniy, S. G. (1978/2007). Naskal'niye runičeskiye nadpisi Mongolii. I. Tes, Gurvaljin-ula, Hangıta-hat, Hentey. Tyurkologičeskiy Sbornik, 1975, 151-158. Türkçesi: Moğolistan'ın Runik Kaya Yazıtları. Türkçeye çev.: Kutluay Erk, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 13, 147-154.

Battulga Ts. (2005). *Mongolın runi biçgiyn бага дурсгалууд*. Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum, 73-74, 129-131.

Alyılmaz, C. (2005). Gürbelcin (Gurvaljin uul) Yazıtıyla İlgili Bazı Düzeltmeler. Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13, 73-79.

Karjaubay, S. (2012). *Orhon Muraları*. Almatı, 282.

Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 91.

Kısaltmalar

AOH	: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.
BK	: Bilge Kağan Yazıtı.
JA	: Journal Asiatique.
JSFOu	: Journal de la Société Finno-Ougrienne.
MSFOu	: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne.
Provisional	: T. Moriyasu - A. Ochir (eds.): <i>Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998</i> . Osaka, 1999: The Society of Central Eurasian Studies.
ST	: Sovyetskaya Tyurkologiya.
ŞU	: Şine Usu Yazıtı.
Ta	: Tariat Yazıtı.
TDAYB	: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten
TDK	: Türk Dil Kurumu
TEKE	: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi.
TKA	: Türk Kültürü Araştırmaları.
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
TP	: T'oung pao.
UAJb	: Ural-Altische Jahrbücher.

Kaynaklar

Aalto, P. - G. J. Ramstedt - J. G. Granö (1958). Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. JSFOu, LX/7, 3-91.

Alyılmaz, C. (2003). Moğolistan'da Eski Türk Kültür ve Medeniyetine Ait Bazı Eserler ve Buldukları Yerler. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 21, 181-199.

— — (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi.



- Ariz, E. - E. Aydın (2014a). *Qedimki Türk Yezidiki Taş Pütükler*. Ürümçi: Xinjiang Helq Neşriyatı, 265-272.
- — (2014b). Henzuçe-Qedimki Türkçe “Karı Çor Tigin Qebre Tişi” Üstide Yengi Tetqiqat. *Xinjiang Üniversitesi İlmîy Jurnili*, 35/2, 65-79.
- Aydın, E. (2012). Suci Yazıtı'nın İlk Satırıyla İlgili Yeni Bir Öneri. *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/4, 309-314.
- — - E. Ariz (2014). Xi'an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar. *Bilig*, 71, 65-80.
- — (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen.
- — (2017a): *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- — (2017b). Hoyto-Tamır (Tayhar-Çuluu) Yazıtları. *Türkbilig*, 33, 1-14.
- — (2017c). Uygur Kağanlığı'nın İlk Dönemlerinde Soğd Varlığı (Uygur Kağanlığı Yazıtlarına Göre). *Dede Korkut, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6/13, 1-8.
- — (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Badam, A. (2007): Tayhar çuluunu runi biçees. *Acta Historica Mongolica*, 8/9, 68-75.
- — (2012): Taikhar Çuluu Yazıtı. *Türkbilig*, 23, 61-68.
- Barutçu Özönder, F. S. (2000). Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı. *Kök Araştırmalar*, 2/1, 121-134.
- Battulga, Ts. (2005). *Mongolin runi biçgiyn бага дурсгалууд*. Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum.
- Bazin, L. (1991). *Les systemes chronologiques dans le monde Turc ancien*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berta, Á. (2004). *Szavaimat Jól Halljátok... A Türk és Uygur Rovásírásos Emlékek Kritikai Kiadása*. Szeged: Jate.
- Doerfer, G. (1993). *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Ercilasun, A. B. (2006). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Erdal, M. (1993). The runic graffiti at Yar Khoto. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 87-108.
- Hansen, O. (1930). Zur Soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun. *JSFOu*, 44/3, 1-39.
- Klementz, D. A. (1899). Turfan und seine Altertümer. D. Klementz - V. V. Radloff: *Nachrichten über die von der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg im Jahre 1898 ausgerüstete Expedition nach Turfan*. Heft 1. St. Petersburg, 1-53.
- Klyaştornyy, S. G. - V. A. Livşits (1971). Sevreskiy kamen. *ST*, 1971/3, 106-112.
- Klyaştornyy, S. G. (1982). The Terkhin Inscription. *AOH*, 36/1-3, 335-366.
- — (1986). Tes Abidesi (ilk neşri). Türkçeye çev.: F. S. Bozkurt, *TKA*, 24/2, 151-172.
- — (1996). Doğu Türkistan ve Ordubalık Kağanları (Terhin Abidesinin 14. Satırının Açıklaması). Türkçeye çev.: B. Atsız, *TDA*, 103, 121-124.
- Malov, S. Ye. (1959). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara: Belen.
- Moriyasu, T. - Y. Yoshida - A. Katayama (1999). Qara-Balgasun Inscription. *Provisional*, 209-224.
- Orkun, H. N. (1938). *Eski Türk Yazıtları II*. İstanbul: TDK.
- Orkun, H. N. (1940). *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: TDK.



- Ölmez, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. Ankara: BilgeSu. Yeni bs. Ankara, 2013: BilgeSu.
- Perlee, H. (1960). Tayhir çuluu. *Studia Arheologica*, 1/4, 1-26.
- Radloff, W. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St-Petersburg.
- – (1899). Altuigurische Sprachproben aus Turfan. D. Klementz - V. V. Radloff: *Nachrichten über die von der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg im Jahre 1898 ausgerüstete Expedition nach Turfan*. Heft 1. St. Petersburg, 55-83.
- Ramstedt, G. J. (1913). Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei. *JSFOu*, 30/3, 1-63.
- Rintchen, E. B. (1968). *Les designs pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les stelles en Mongolie recueillis (Corpus Scriptorum Mongolorum)*. Ulaanbaatar.
- Róna-Tas, A. (1986). Hazar Kavim Adının Tarihi Üzerine Yeni Veriler. Türkçeye çev.: M. Karakurt, TKA, 24/2, 53-63.
- Schlegel, G. (1896). Die Chinesische Inschrift auf dem Uigurischen Denkmal in Kara Balgassun. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne*, 9, 1-141.
- Sertkaya, O. F. (1992). Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri. TKA, 28/1-2, 325-334.
- – (2001). Suuci<Sugeci/ (Bel) Yazıtı Ne Zaman Yazıldı. *TDAYB*, 2000, 307-312.
- – - S. Harcavbay (2001). Hoyto-Tamir (Moğolistan)'dan Yeni Yazıtlar (Ön Neşir). *TDAYB*, 2000, 313-346.
- – (2003). İnşaat Yüksek Mühendisi Kâzım Mirşan'a Cevap: *Öngre bınğa başı* Adlı Bir Tarihçimiz Var mı?. *Orkun*, 64, 26-29.
- Tekin, T. (1983). Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Bellekten*, 46/184, 795-838.
- Tryjarski, E. (1965). L'inscription turque runiforme d'Arkhanen en Mongolie. *UAJb*, 36/3-4, 423-428.
- Yoshida, Y. - T. Moriyasu - A. Katayama (1999). Sevrey Inscription. *Provisional*, 225-227

